УДК 82.512.1-131

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ТАТАР ДАСТАННАРЫ ҮСЕШЕНДӘ ИСЛАМНЫҢ РОЛЕ

В статье обобщается некоторые результаты исследования татарских дастанов. Рассуждая о роли ислама в формировании и развитии крупного эпического жанра фольклора и литературы в устном и письменном словесном творчестве, автор обращает особое внимание на героико-религиозную и любовно-религиозную тематику в классификации татарского эпоса. Стадиально поздняя группа национального эпоса в статье характеризуется с точки зрения проникновения в них мусульманской идеологии. Возникновение, становление и развитие данной группы эпос-дастанов автор рассматривает как результат интенсивного влияния ислама в народную культуру.

Ключевые слова: героико-религиозный эпос, любовно-религиозные дастаны, татарский эпос, влияние ислама, письменный фольклор.

The article summarizes some results of the study of Tatar dastans. Discussing the role of Islam in the formation and development of a large epic genre of folklore and literature in oral and written verbal creativity, the author pays special attention to the heroic-religious and love-religious themes in the classification of the Tatar epic. The stage-late group of the national epic is characterized in the article from the point of view of the penetration of Muslim ideology into them. The author considers the emergence, formation and development of this group of epic dastans as a result of the intense influence of Islam in folk culture.

Key words: heroic-religious epic, love-religious dastans, Tatar epic, Islamic influence, written folklore.

Ислам грамоталылыкны, укымышлылыкны, китапны һәрвакыт пропагандалавы белән мәшһүр, шуңа бәйле рәвештә мөселман мәдәниятенә ия халыкларның дөньяга карашлары формалашуга зур йогынты ясаган. Православие динендәге аз санлы керәшеннәрдән кала барлык татарлар – Россиядәге иң эре мөселман халкы. 922 елда Идел буе Болгарында ислам дине рәсми игълан ителгәннән соң (кайбер мәгълүматларга караганда, хәтта аннан да иртәрәк) борынгы татар халкының дөньяны танып белүе үсеш-үзгәреш кичергән булу гаять табигый. Хәлбуки ничәмә-ничә гасыр буена татар халкы гомумкешелек рухи кыйммәтләрен ислам аша үзләштерә килгән. Шуңа да татарларның мәкаль-әйтем, табышмак, риваятьләреннән алып, зур күләмле китаби эпос-дастаннарында да мөселманча тормыш рәвеше чагылган булу, алай гына да түгел, әлеге ядкярләрнең ислам мәдәнияте белән бик тирән сугарылган, керешеп беткән булуы бер дә гаҗәп түгел.

Билгеле булганча, татар эпосы ике зур төркемгә бүленә. Аның беренчесе каһарман батырлыгы турында сөйли торган героик дастаннар

булса, икенчесе – романик характердагы мәхәббәт сюжетлы әсәрләр. Әлбәттә, бик борынгы дәвердә, әле исламгача чорларга кадәр үк барлыкка килгән татар эпосы тоташтан мөселманлык идеяләренә буйсына дип әйтү дөрес булмас. Татар эпосы формалашуга тәэсир иткән факторлар арасында исламны аерып күрсәтү татар дастаннарының эчтәлегендәге һәм таралу рәвешендә булган үзенчәлекләргә барып тоташа. Татар эposында архаик катламнардан алып мөселманлык чорындагы дәвергә кадәрге тормыш чалымлана, ә кайвакыт бер үк әсәр сюжетында әлеге катламнар гармоник дәрәҗәдә кушылып-буталып та киткән була. Ә инде эпосның таралу рәвешенә исламның тәэсире дигәндә, татар дастаннарының бик иртә китаби-язма рәвеш алу тенденциясен күздә тотабыз. Халык аңына ислам аша үтеп кергән китапка, язуга хөрмәт татар эпик фольклорына хас дастаннарның язма-китаби формада үсеп китүенә бик нык йогынты ясаган. Шуңа күрә татар халык иҗатында язма әдәбият белән фольклор чигендә торган китаби эпос башка төркиләргә караганда ныграк үсеш алган да.

Батырлык темасына багышланган яисә мәхәббәт сюжетына корылган татар дастаннары милләтнең тарихын, көнкүрешен, рухи кыйммәтләрен чагылдыра. Татар дастаннарының героикага нигезләнгәннәрендә курку белмәс батыр көрәшченең яуда зур җиңүләргә ирешүе, гашыйклар тарихына багышланганнарында исә ике гашыйкның мәхәббәт тарихы сурәтләнә. Ләкин әлеге әсәрләрнең әһәмияте батырлык яки мәхәббәт тарихын бәян итү белән генә чикләнми. Татар дастаннары әле Идел буе Болгары чорыннан ук ислам белән, дини идеология белән тыгыз бәйләнештә һәм бу – аларның җитди үзенчәлеге. Алай гына да түгел, гомумән, татар дастаны, бигрәк тә аның китаби төре, гасырлар буена язма мәдәният һәм ислам йогынтысында формалашкан. Идел һәм Урал буйларында гына түгел, гомумән Евразия далаларында сибелеп яшәүче татарларда киң таралып, татар дастаны халык тормышында эмоциональ-экспрессив дәрәҗәдәге рухи азык, тәэсирле язма, укып, күңел юату, вакыт уздыру чарасы гына булмыйча, тарихның халык өчен хәлиткеч әһәмияткә ия бер этабында үзенә күрә бертөрле идеологик функция дә үтәп килгән.

Дөнья, шул исәптән татар, рус һәм башка милләт галимнәренең фәнни-теоретик концепцияләрендә халык иҗатында эпик стиль һәм эпик семантика һәрвакыт конкрет тарихи җирлек белән бәйләп каралырга тиеш, дигән фикер уздырыла [Короглы, б. 15]. Эпос стиленә һәм эпос семантикасына хас сыйфатларның төп җирлеген конфессиональ, милли, социаль, географик, хронологик пландагы тарихи нигез барлыкка китерә, татар дастаннарының төп асылын билгеләүдә дә әлеге нигез турыдан-туры роль уйный. Бу шактый катлаулы тоелган фәнни концепцияне аңлау өчен, татарларның тарихи тормыш итү рәвешләрен, аларның фольклорында һәм әдәбиятында нәрсәгә өстенлек бирүләрен күзәтү җитә. Татарларның ислам динен тотуын, аларда

язмачылык, укымышлылык, мәгърифәтнең югары дәрәҗәдә булуы халыкның эпик иҗатына үз эзен салган.

Сөйләмә характердагы авыз иҗаты буларак буыннан-буынга күчеп саклана килгән фольклор төшенчәсе киңәеп, безнең көннәрдә «язма фольклор» гыйбарәсе барлыкка килү нәкъ менә халыкның грамоталыгына, дини һәм язма культурасы дәрәҗәсенә барып тоташа. Төркиләр арасында татарларда эпосның китаби төре нык үсеш алган булу да шуңа бәйле. Язу тарихы бик тирәннән килә торган халыклар өчен бу – табигый күренеш, ә татарлар нәкъ менә шундый югары мәдәниятле халыклар исәбенә керә. Ә инде исламның татар аңына тәэсире аның мәдәниятенең тагын бер баскычка югарырак күтәрелүе белән характерлана. Тарихчы һәм әдәбиятчы галимнәрнең тикшерү объекты булган кульязма дастаннарыбыз, ягъни ислам йогынтысын кичергән язма характердагы эпос авыз-тел иҗатын өйрәнүче фольклорчыларда зур кызыксыну уята. Язма-китаби төр дастаннар милли мирасыбызда бик зур урын били. Татарлар яшәгән төбәкләрдә әледән-әле табылып тора торган дини, әдәби, юридик, медицина, тарих һ.б. өлкәләргә караган кульязмалар арасында [Әхмәтҗанов, б. 5] иң зур күпчелекне фольклорның эпик төренә карый торган күләмле жанр үрнәкләре – эпос-дастаннар тәшкил итүе мәгълүм.

Дини эчтәлектәге эпик язма истәлекләребезнең бер өлеше халык эпосының героик характердагы дастаннары үрнәгендә иҗат ителгәннәр, шуңа күрә аларны героик дастаннар составына кертеп, героик эпос төркеменең аерым бер төре – дини-героик дастаннар дип карау дөрес булыр [Мөхәммәтҗанова, б. 40–47]. Болар, асылда – шул ук батырлык дастаннары, ягъни каһарманлык эпосы кебек үк героика белән сугарылганнар, әмма аларның дини теманы алга сөргәннәрендә ил һәм халыкның гадәттән тыш көчле батыры урынына пьедесталга дин юлында күрсәтелгән батырлык үрнәге күтәрелә, сюжет-вакыйгалар да исламга бәйле яктыртыла. Дини эчтәлек белән өрętелгән эпоста сюжетлар, эпик образларга хас чикләнгәнлек дини элементлар белән баетыла, традицион героика дини героика белән алмашына.

Эпос кагыйдәләре традициясендә, үзенә тиң шәп атта моңа кадәр барлык дошманнарын махсус сугыш коралы ярдәмендә берүзе кырып салган каһарман дини-героик эпоста, дошманнарын җиңү өчен, Аллаһ ярдәменә таяна, алар белән Аллаһ теләгенә буйсынып көрәшә. Каһарманның дошманнары дини дошманнар сыйфатын ала, алар бик еш кына кяферләр дип бирелә. Әйтик, сүзләребезгә дәлил буларак, «Кисекбаш китабы», «Кыйссаи авык», «Кыйссаи Сәкам» кебек дастаннардан күпләгән мисал китерергә мөмкин булыр иде.

Дини характердагы героик эпос үрнәкләренең татар халкы рухи тормышында биләгән аерым урыны һәм үз функциясе бар. Халыкның милләт буларак сакланып калу-калмавында күп очракта илдәге сәяси вазгыять зур роль башкара. Билгеле бер чорда халыкта героик-

дини темага мөрәҗәгатьнең артуы сәяси факторга барып тоташа. Халыкның үз-үзен, мәдәниятен, традицияләрен, телен саклау инстинкты, героик эпос темасы буларак, дастан жанрында калкып чыга, әсәрдә халык каһарманы үз илен, үз ыруын яклап дошманнар белән сугыша, аларны җиңә, халык эпосы татар телендә шушы вакыйгалар хакында эпик картина тудыра. Ә инде моңа кадәр берәүгә дә буйсынмый торган каһарманның әкренләп ислам кысаларына кертелүен халыкның авыр вазгыятьтән чыгу юлын исламда күрүе белән аңлатырга мөмкин. Дастан эчтәлегендә героиканың дини-героикага күчүе – катлаулы чорда халыкның исән калырга омтылу чарасы ул. Элгәрләре табынган ислам динендә, Аллаһ кодрәтенә ышануда халык милли һәм дини кысрыклаудан котылу һәм тынычлану тапкан. Бу исә дини эчтәлекле, күптән мәгълүм дастани сюжетларның яңаруына, героик өлгеле, ягъни каһарманлык фәлсәфәсе белән сугарылган, әмма дини характерлы дастаннарны күчереп таратуның артуына йогынты ясаган. Дәүләтчелек, рухи бәйсезлек проблемалары хакында турыдан-туры сөйләп булмаган чор өчен мондый дастаннарның әһәмияте бик зур булган.

Нәтиҗәдә, Мәскәү хаимлегендәге яңа социаль-сәяси шартлар татарларда героик-дини дастаннарның ныклы үсеш алуына сәбәп булган. «Каһарман Катил», «Кыйссаи авык», «Кыйссаи Сәкам», «Кисекбаш», «Дастаны Җөмҗөмә» кебек дастаннарның күпләгән вариантлары – татарларда әнә шундый истәлекләрдән. Казан ханлыгының XVI гасыр урталарыннан кинәт көчәеп киткән рус дәүләте тарафыннан яулану вакыйгаларына багышланган, классик тарихи-героик эпос төркеменә керә торган «Чура батыр» дастанының татар версиясенә игътибар итсәк, биредә дә ислам йогынтысының алга чыгуын, шулай ук героиканың әкренләп дини героика белән алышынуын күрәбез. Дастанда дошманнар сыйфатында «кяферләр» күздә тотыла; мәчетләр, «Аллаһулап азан әйттерүләр» һ.б. дини элементлар телгә алына.

Каһарман батырлыгы дини героика белән алышынган дастаннарда герой сугыш-көрәш картиналарында һәрвакыт Аллаһка тапшырып эш итә, вакыт исәбе намаз вакыты белән билгеләнә, намаз вакыты кергәч, сугыш туктап тора. Дастанда дошманнарга каршы баручы яу ачыктан-ачык ислам идеяләре өчен көрәшә. Мондый мисалларны, әйтик, татарларда XVIII гасырда популярлашкан «Каһарман Катил» дастанында күпләп табарга була.

Татар ханлыкларының бер-бер артлы рус дәүләте тарафыннан яулану чоры вакыйгаларын бәян иткән «Чура батыр»ның да, мөселман илендәге ислам гаскәренең героик маҗаралары хакында сөйли торган «Каһарман Катил» дастанының да, татар дәүләтчелеге мәсьәләләрен алга сөргән «Кыйссаи Сәкам»нең дә, дини каһарманлык дастаны «Кисекбаш»ның да татарлар тарафыннан яратып кабул ителүенең төп сәбәбе – аларның халык кабул иткән исламча яшәү рәвешен алга куйган ядкярләр булуында. Аларның һәркайсында батыр мөселман

каһарманы дошманнары белән аяусыз көрәшкә күтәрелә, берүзе, батырларча сугышып, җиңүгә ирешә яисә һәлак була, әмма беркайчан җиңелми. Дини-героик эпос каһарманнары, традицион рәвештә, татар халкында курку белмәс һәм җиңелмәс гадәттән тыш батыр образын гәүдәләндерә.

Башка дини конфессиядәге дәүләт составында гомер кичергән мөселман-татарлар, илдәге тәртипләр белән ачыктан-ачык көрәшмәсәләр дә, атаклы «Кисекбаш» вариантлары, маҗаралы сюжетка ия «Каһарман Катил», татар дәүләтчелеге мәнфәгатьләрен алга сөргән «Кыйссаи Сәкам» кебек дини-героик дастаннары аша хөкүмәтнең эчке һәм тышкы сәясәте өлкәсендә үз сүзләрен әйткәннәр. Мондый дастаннарда көрәшнең бөтен дөньяда ислам җиңүенә юнәлтелгән булуы бик зур эчке мәгънәгә ия. Татарларның дини-героик, ягъни дини каһарманлык дастаннары – фәлсәфи рухлы һәм бай идея-эстетик кыйммәткә ия әсәрләр.

Героик характердагы дастаннардан тыш татар эпосының тагын бер төре – Идел һәм Урал буе татарларында киң таралган мәхәббәт дастаннарының да дини караш белән сугарылган булуы игътибарны җәлеп итә. Үзәгендә героика түгел, ә романтика булган дастаннарның татар вариантлары безнең әдәбиятка һәм фольклорга суфи идеология белән өретелгән Көнчыгыш әдәбияты аша килеп кергән. Корьән Кәримгә ияреп иҗат итү методына нигезләнгәнлек тә мондый төр халык иҗаты әсәрләрендә үзен бик нык сиздерә. Күп гасырлар дәвамында иҗат кешеләре, чичәннәр өчен ислам нигез дә, илһам чыганагы да булган. Әйтик, «Йосыф китабы» дигән исем белән таралган, Корьәннең уникенче «Йосыф» сүрәсе һәм Кол Гали исеме белән бәйле дастан вариантлары, «Мең дә бер кичә»дән башлангыч алган «Сәйфелмөлек», Сайади, Кормашиныкыннан башка да дистәләгән вариантларда билгеле «Таһир-Зөһрә» сюжетлы дастаннары, Баһави, Кормаши исеме белән мәгълүм күчермәләре табылган «Бүз егет», атаклы Низамига ук барып тоташа торган «Ләйлә белән Мәҗнүн» һ.б. романик эпик ядкярне халкыбыз бик нык үз иткән.

Ислам йогынтысын кичереп яңа бер форма алган, фольклорда һәм әдәбиятта үз урынын булдырган эпос-дастаннарыбыз – мәхәббәт тарихын бәян итәме ул, героик эпосмы – үз эчендә әллә никадәр серләр саклый, тамыры борынгы мифологиягә үк китә торган, әмма асылда ислам кысасына җиңел ярашкан язма ядкярләр. Татар халкы үзенең яшәү-тереклек итүе дәверендә нәкъ менә дини характердагы эпос-дастаннарга бик еш мөрәҗәгать иткән; мондый ядкярләр тарихи үсешнең татарлар өчен үзенчәлекле чорларында халыкка милли үзаңны, милли үзбилгеләнүне саклап калу чарасы булган. Дини-героик һәм дини-романик характердагы әсәрләр – татар эпосының иң соң формалашып таралган төре; халыкның дастани мирасын бөтен тулылыгы белән барлаганда, эпик иҗатның бу төренә карый торган һәр ядкяр аерым фәнни игътибарга лаек. Аларны төрле аспектта тикшерү,

шул исәптән милли эпик иҗатка ислам тәэсирен күзәтү җәһәтеннән өйрәнү – филология фәненең әһәмиятле бурычы.

Әдәбият

Әхмәтҗанов М. Татар кулъязма китабы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 270 б.

Короглы Х.Г. Древнетюркская письменность // Средневековая татарская литература (VIII–XVIII вв.). Казань: ФЭН, 1999. С. 11–40.

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Дөнья цивилизациясендә татар дастаннары. Казан: ТӘһСИ, 2018. 280 б.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге
баш фәнни хезмәткәре